

The Immateriality of the Soul and Mental Agency in Allameh Tabataba'i's Epistemology and the Challenge of Perception in Artificial Intelligence

Ali Saghiry

Department of Islamic Theology, Go.C., Islamic Azad University, Gorgan, Iran

Mehdi Afchangi *

Department of Islamic Theology, Go.C., Islamic Azad University, Gorgan, Iran

Ebrahim Baghshani

Department of Islamic Theology, Shahroud University of Medical Sciences, Shahroud. Iran

Extended Abstract

1. Introduction

The possibility of genuine cognition and perception in artificial intelligence systems remains a fundamental challenge in contemporary philosophy of mind. With the rapid advancement of cognitive technologies and the emergence of large language models (such as GPT and BERT), the question has arisen whether concepts such as perception, understanding, consciousness, and knowledge can be attributed to machines, or whether these concepts presuppose an ontological structure that can only be realized in human existence.

This study aims to provide a philosophical explanation of the possibility or impossibility of true knowledge and perception in AI systems, based on the epistemological foundations of Transcendent Philosophy (*al-hikmat al-muta'aliyah*) and the views of Allameh Tabataba'i. The necessity of this research arises from the fact that in

* Corresponding Author: MehdiAfchangi5@yahoo.com

How to Cite: Saghiry, A., Afchangi, M., Baghshani, E. (2026). The Immateriality of the Soul and Mental Agency in Allameh Tabataba'i's Epistemology and the Challenge of Perception in Artificial Intelligence, *Hekmat va Falsafeh*, 22(85), 119-150. doi: 10.22054/wph.2026.85967.2306

the common literature of cognitive science and technology, epistemological concepts are attributed to artificial systems without considering their existential foundations—an issue that requires critical reexamination from the perspective of Islamic philosophy.

Research Questions

Main Question: From the perspective of Islamic philosophy, particularly the theory of knowledge by presence (*al-‘ilm al-ḥuḍūrī*) and the unity of the knower and the known (*ittiḥād al-‘āqil wa al-ma‘qūl*) in the thought of Allameh Tabataba’i, can artificial intelligence possess authentic knowledge or perception?

Sub-questions:

- What is the nature and what are the components of knowledge by presence?
- How are mental agency, intentionality, and situated consciousness irreducible components of knowledge?
- Can epistemological concepts such as perception, consciousness, and understanding be attributed to machine systems without falling into paradigmatic confusion?

2. Methodology

This qualitative research employs an analytical-interpretive method. Data were collected through conceptual analysis and comparison between philosophical foundations and cognitive structures in artificial intelligence.

Primary sources of the present study include works by Allameh Tabataba’i, namely *Nihāyat al-Ḥikmah*, *Uṣūl-i Falsafah wa Rawish-i Ri’āṣism*, *Tafsīr al-Mizān*; works by his prominent students, Murtiza Mutahhari, Jawadi Amuli, Misbah Yazdi; and authoritative texts in artificial intelligence, machine learning, and philosophy of mind.

Thematic analysis and philosophical inference were used to compare the discussed concepts with cognitive structures in artificial intelligence.

3. Discussion

3.1. Fundamental Components of Knowledge in Allameh Tabataba’i’s View

In Allameh Tabataba’i’s epistemological system, true knowledge rests on five essential components:

- Knowledge by presence (*al-‘ilm al-ḥuḍūrī*): Immediate knowledge in which the known object is present to the knower without the mediation of a mental form or concept (e.g., one's knowledge of one's own self or inner states);
- Unity of knower and known (*ittiḥād al-‘āqil wa al-ma‘qūl*): In knowledge by presence, the knower and the known are existentially united; this union is a condition for certain knowledge;
- Immateriality of the soul (*tajarrud al-naḥs*): The human soul must be immaterial to abstract universal meanings from particular sensory data;
- Mental agency (*fā‘iliyyat-i dhihnī*): The human mind is not merely passive toward sensory data but actively produces scientific forms and universal concepts;
- Intentionality (*ḥayth al-iltifāṭ*): Consciousness is always directed toward something; this existential directedness is an essential condition for any authentic knowledge.

3.2. The Nature of Perception in Artificial Intelligence

In contrast, AI systems operate on the following principles:

- Symbolic and statistical processing: Meaning is defined as a function of word distribution and data correlation (distributional semantics);
- Vector representation: Words are represented by numerical vectors, and semantic similarity is calculated through geometric distances;
- Algorithmic learning: The learning process optimizes a cost function and lacks any internal perception or consciousness;
- Lack of immateriality and intuition: Machines possess none of the characteristics of the immaterial soul.

3.3. Views of Allameh Tabataba’i’s Students

This study also examines the views of three prominent students of Allameh Tabataba’i:

- Murtiza Mutahhari: He emphasizes the role of innate nature (*fiṭrah*) as the root of spiritual perceptions. From his perspective, meaning is a presential and innate matter embedded in the structure of human existence.

- Misbah Yazdi: He considers knowledge by presence as the most authentic form of knowledge and states that presential knowledge is neither transferable nor imitable, and for this reason cannot be realized in artificial systems.
- Jawadi Amuli: He maintains that knowledge by presence pertains to existence (*wujūd*), not mere appearance (*ẓuhūr*), and that artificial systems, lacking such an existential level, merely process causal and formal relationships among data.

4. Conclusion

Based on the epistemological foundations of Transcendent Philosophy and particularly Allameh Tabataba'i's theory of knowledge by presence, this study demonstrates that:

1. The realization of true knowledge depends on an existential structure that can only be realized in a being possessing an immaterial soul and mental agency.
2. Artificial systems, even in their most advanced forms of deep learning and generative models, lack two fundamental elements: the immateriality of the soul and mental agency.
3. AI outputs, within the framework of Allameh Tabataba'i's theory of *i'tibārāt* (constructed cognitions), are interpretable as conventional constructs dependent on design objectives, not as realities belonging to the realm of existential perception.
4. Attributing authentic understanding, consciousness, or rationality to machines, without considering the existential foundations of the human soul, leads to a confusion between knowledge by presence, which is grounded in the immaterial soul, and algorithmic information processing, which lacks any existential foundation.

Keywords: Allameh Tabataba'i, Immateriality of the Soul, Mental Agency, Artificial Intelligence.

تجرد نفس و فاعلیت ذهنی در معرفت‌شناسی علامه طباطبائی و چالش ادراک در هوش مصنوعی

علی صغیری گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان، گرگان، ایران

مهدی افچنگی * گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرگان، گرگان، ایران

ابراهیم باغشنی گروه معارف، دانشگاه علوم پزشکی شاهرود، شاهرود، ایران

چکیده

مسئله امکان تحقق ادراک حقیقی در هوش مصنوعی یکی از مباحث محوری، فلسفه ذهن معاصر است. این پژوهش با تکیه بر مبانی حکمت متعالیه و تفسیر معرفت‌شناختی علامه طباطبائی — از جمله تجرد نفس، فاعلیت ذهنی، علم حضوری و اتحاد عالم و معلوم — چارچوبی تحلیلی برای ارزیابی ماهیت ادراک در سامانه‌های مصنوعی عرضه می‌کند. در این چارچوب، ادراک حقیقی به مثابه نحوه‌ای از ظهور وجودی و متکی بر حضور معلوم نزد عالم تبیین می‌شود؛ امری که صرفاً در موجود دارای نفس ناطقه قابل تحقق است. تحلیل تطبیقی این مبانی با سازوکارهای بازنمایی، یادگیری و پردازش اطلاعات در هوش مصنوعی نشان می‌دهد که سامانه‌های مصنوعی، هرچند قادر به تولید رفتارهای مشابه فهم هستند، از حیث وجودی فاقد امکان تحقق حضور و حیث التفاتی‌اند. بر اساس این نتایج، در پرتو نظریه اعتباریات علامه طباطبائی، خروجی‌های هوش مصنوعی در حوزه «اعتبار»، «نمادسازی» و «شبیه‌سازی معنا» قابل تفسیر است و نه در مرتبه ادراک حقیقی. این یافته‌ها مرز هستی‌شناختی روشنی میان فهم انسانی و پردازش محاسباتی ترسیم کرده و مبنایی نظری برای بازسنجی دعاوی مربوط به آگاهی و معرفت مصنوعی در چارچوب فلسفه اسلامی فراهم می‌کند.

کلیدواژه‌ها: علامه طباطبائی، تجرد نفس، فاعلیت ذهنی، هوش مصنوعی.

مقدمه

مسئله ادراک و امکان تحقق شناخت حقیقی، یکی از کهن‌ترین و بنیادی‌ترین مسائل در تاریخ فلسفه است که با ظهور فناوری‌های نوین، به‌ویژه در حوزه هوش مصنوعی، به قلمرویی تازه وارد شده است. امروزه سامانه‌های هوشمند نه تنها در پردازش داده و انجام محاسبات پیچیده نقش آفرینی می‌کنند، بلکه در حوزه‌هایی مانند تحلیل زبان، پاسخ‌گویی، ترجمه، تصمیم‌سازی و حتی تولید محتوا، عملکردهایی مشابه ذهن انسان از خود نشان می‌دهند. این شباهت‌های رفتاری و زبانی سبب شده که در ادبیات رایج علوم شناختی و فناوری، مفاهیمی چون «درک»، «آگاهی»، «فهم» یا حتی «علم» بر این سامانه‌ها اطلاق شود؛ حال آن‌که پرسش اساسی این است که: آیا این اتصالات، تنها اصطلاحاتی کارکردی‌اند یا آنکه می‌توان مدعی نوعی علم یا ادراک حقیقی در ماشین شد؟

در فلسفه اسلامی، به‌ویژه در دستگاه معرفت‌شناسی علامه طباطبایی، علم و ادراک حقیقتی حضوری، وجودی و شهودی دارد که تحقق آن منوط به فاعلیت ذهنی، مجرد نفس، اتحاد وجودی عالم و معلوم و حضور عینی معلوم نزد عالم است. این مؤلفه‌ها در مجموع، ساختار علم را به گونه‌ای تبیین می‌کنند که تنها در موجود مجرد، آگاه و برخوردار از ساحت نفس انسانی قابل تحقق است؛ بنابراین، مسئله این پژوهش صرفاً نفی امکان علم حضوری در هوش مصنوعی نیست؛ بلکه تحلیل دقیق فلسفی چرایی این امتناع و تبیین تمایزهای بنیادین هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی میان انسان و ماشین است.

پرسش اصلی این تحقیق آن است که از منظر معرفت‌شناسی فلسفه اسلامی، به‌ویژه نظریه علم حضوری و اتحاد عالم و معلوم در اندیشه علامه طباطبایی، آیا هوش مصنوعی می‌تواند واجد علم یا ادراکی اصیل باشد، یا آنکه ذاتاً فاقد شرایط هستی‌شناختی تحقق معرفت است؟ در ادامه این پرسش، سؤالات فرعی مهمی مطرح می‌شوند، از جمله: علم حضوری چه ماهیت و مؤلفه‌هایی دارد؟ چگونه فاعلیت ذهنی، حیث التفاتی و آگاهی موقعیتمند، از اجزاء غیرقابل تقلیل ساختار علم‌اند؟ و آیا می‌توان مفاهیم معرفتی همچون «ادراک»، «شعور» و «فهم» را بر سامانه‌های ماشینی نیز اطلاق کرد، بی‌آنکه گرفتار خلط

پارادایم شد؟

تحقیق حاضر، از نوع کیفی و با روش تحلیلی-تفسیری انجام شده و با اتکا به منابع اصیل فلسفه اسلامی، به‌ویژه آثار علامه طباطبایی مانند نهایه الحکمه و اصول فلسفه و روش رئالیسم و نیز آثار شاگردان ایشان مانند شهید مطهری و آیت‌الله مصباح یزدی، به بررسی مفاهیم بنیادینی چون علم حضوری، تجرد نفس، حیث التفاتی و نظریه اعتباریات می‌پردازد. ابزار گردآوری داده‌ها، تحلیل مفهومی و مقایسه تطبیقی است و با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و استنتاج فلسفی، مفاهیم مطرح‌شده با ساختارهای شناختی در هوش مصنوعی تطبیق داده شده‌اند.

هدف اصلی این پژوهش، تبیین فلسفی امکان یا امتناع تحقق علم و ادراک حقیقی در سامانه‌های هوش مصنوعی است

در پیشینه پژوهش، اگرچه در برخی آثار به تفاوت نفس انسانی و ماشین اشاره شده، اما بررسی دقیق و تطبیقی مبانی‌ای مانند فاعلیت ذهنی، علم حضوری، نظریه اعتباریات و مراتب وجودی ادراک در نسبت با مدل‌های شناخت ماشینی هنوز به‌صورت نظام‌مند ارائه نشده است. در منابع بین‌المللی نیز، آثاری همچون:

Popova, B. (2020). Islamic Philosophy and Artificial Intelligence: Epistemological Arguments. Zygon.

Arrozy, J., & Zarman, W. (2024). Philosophical Underpinnings of AI and the Concept of Human Soul in Islam. TAFHIM Journal.

به بررسی امکان تقاطع فلسفه اسلامی با مفاهیم هوش مصنوعی پرداخته‌اند، اما نیاز به تعمیق و بومی‌سازی این تحلیل‌ها از منظر حکمت متعالیه همچنان باقی است.

در نهایت، این مقاله می‌کوشد نشان دهد که برخلاف برخی کاربست‌های رایج، علم و شناخت را نمی‌توان بدون توجه به مبانی وجودی، به‌سادگی بر سازوکارهای ماشینی اطلاق کرد. مفاهیمی مانند «ادراک»، «شعور» یا «فهم» در فلسفه اسلامی حامل بار هستی‌شناختی‌اند و تنها در ساحت وجودی انسان، با مختصات هم‌چون تجرد، شهود و فاعلیت حقیقی معنا می‌یابند.

مبانی معرفت در فلسفه علامه طباطبایی

فلسفه اسلامی در دوران معاصر با ظهور شخصیت‌هایی چون علامه سید محمدحسین طباطبایی وارد مرحله‌ای نوین از بازاندیشی در مبانی معرفت‌شناسی شد. علامه طباطبایی با اتکا بر میراث حکمت متعالیه و رویکردی انتقادی نسبت به جریان‌های فکری غربی، به‌ویژه تجربه‌گرایی و شک‌گرایی مدرن، نظریه‌ای منسجم از معرفت ارائه داد که بر پیوند بنیادین میان هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی استوار است. در دیدگاه ایشان، معرفت نه صرفاً امری ذهنی و نسبی، بلکه انکشاف تدریجی حقیقت وجود برای نفس انسان است؛ و علم حضوری، به‌عنوان پایه‌ای‌ترین و یقینی‌ترین نوع معرفت، جایگاه محوری در نظام معرفتی وی دارد. تحلیل مبانی این دیدگاه، ما را با ساختاری متفاوت از نظریه‌های کلاسیک و مدرن شناخت مواجه می‌سازد که در آن اتحاد عالم و معلوم، مجرد نفس و حجیت بداهت‌های عقلانی نقش اساسی دارند.

علامه طباطبایی در تبیین ساختار معرفت، تمایزی بنیادین میان علم حضوری و علم حصولی قائل می‌شود. علم حضوری، دانشی است که در آن شیء معلوم، بدون واسطه‌ی صورت یا مفهوم ذهنی، نزد عالم حاضر است؛ به عبارت دیگر، رابطه‌ای عینی و وجودی میان عالم و معلوم برقرار می‌شود. نمونه‌ی بارز آن، علم انسان به خود یا حالات نفسانی خویش است که بدون نیاز به واسطه‌ی مفهومی یا صورت ذهنی صورت می‌گیرد (طباطبایی، ج ۱، ص ۲۹۴).

با این حال، در تبیین علم حضوری، اهمیت ورودی‌هایی مانند عقل، حس و فطرت را نمی‌توان نادیده گرفت. علامه طباطبایی بر این باور است که این ابزارهای شناختی، هر کدام در مکانیزم اکتساب معرفت نقش اساسی دارند:

عقل: عقل به‌عنوان یکی از قوی‌ترین ابزارهای شناخت، می‌تواند به تحلیل و استنتاجات منطقی در خصوص وجود و ماهیت اشیاء کمک کند (طباطبایی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۴). درواقع، عقل می‌تواند زمینه‌ساز علم حضوری باشد، زیرا با تفکر و تعقل در مورد مسائل، می‌توان به درک عمیق‌تری از واقعیت دست یافت.

تجرد نفس و فاعلیت ذهنی در معرفت‌شناسی علامه طباطبائی و ...؛ صغیری و همکاران | ۱۲۷

حس: حس به عنوان منبع اولیه شناخت، اطلاعات اولیه‌ای از جهان خارجی به ما می‌دهد. تجربیات حسی می‌توانند به عنوان زنجیره‌ای از شناخت‌ها، به ایجاد و تقویت دانش حضوری کمک کنند (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۳۱۸).

فطرت: فطرت انسانی، خود یک منبع طبیعی و غریزی برای شناخت مسائل است. این عنصر به انسان کمک می‌کند تا برخی حقایق را به طور ذاتی و بدون نیاز به تعلیمی خاص بشناسد (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۳۱۸).

در مقابل، علم حصولی دانشی است که از طریق صورت ذهنی یا مفهوم نسبت به اشیای خارجی یا دیگر معانی حاصل می‌شود. در این نوع از معرفت، میان ذهن و واقع نوعی فاصله و واسطه برقرار است. به همین سبب، علم حصولی همواره در معرض خطا، اشتباه یا عدم انطباق با واقع قرار دارد، مگر آن که صحت آن از طریق بدیهیات یا علم حضوری تضمین شود (همان).

از نظر علامه، علم حضوری مبنای نهایی اعتبار علم حصولی است، چرا که علم حصولی بدون اتکا به علم حضوری به معنای واقع‌نما بودن خود دست نمی‌یابد. او در این زمینه می‌نویسد: «علم حضوری، تنها گونه یقینی از علم است که در آن هیچ شائبه‌ی شک و خطا راه ندارد؛ و بر اساس آن است که سایر معارف صحت می‌یابند» (طباطبائی، ۱۳۸۹، ج. ۱: ۸۳).

این تحلیل ریشه در نظریه اتحاد عالم و معلوم در حکمت متعالیه دارد که علامه طباطبائی آن را پذیرفته و در آثار خود توسعه داده است؛ بر این اساس، علم حضوری نوعی حضور وجودی معلوم در نفس عالم است، نه صرف تصور ذهنی آن. چنین نگاهی، هم نسبت معرفت با هستی را تبیین می‌کند و هم بر حقیقت‌شناسی شهودی تأکید می‌ورزد که با نظریه‌های تجربه‌گرایانه یا بازنمایی‌گرایانه غربی تفاوت اساسی دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۱۷۱-۱۷۵).

یکی از مبانی کلیدی در معرفت‌شناسی فلسفی علامه طباطبائی، اصل اتحاد عالم و معلوم است که ریشه در حکمت متعالیه دارد. بر اساس این اصل، در علم حضوری، عالم و

معلوم از حیث وجود، متحدند؛ یعنی معلوم، در ذات نفسِ عالم حاضر است، نه آن که صورتی از آن در ذهن نقش بسته باشد. در این دیدگاه، علم به اشیاء خارجی از طریق حضور صورت‌های ذهنی آنها نیست، بلکه در موارد خاصی – همچون علم نفس به ذات خویش یا حالات درونی – نفس، خود عین معلوم است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳۱۸)

علامه طباطبایی تأکید می‌کند که این اتحاد نه به معنای یکی بودن مفهوم عالم و معلوم، بلکه به معنای اتحاد وجودی آن دو در ظرف علم است. به بیان دیگر، در لحظه آگاهی، وجود معلوم در وجود نفس مندمج و متحد است و این انضمام به گونه‌ای است که هیچ واسطه‌ای میان آن دو نیست. این نظریه، پشتوانه هستی‌شناختی نظریه علم حضوری است و پایه‌ای متقن برای اثبات بداهت، یقین و معناداری معرفت شهودی فراهم می‌سازد (همان).

علامه این نظریه را در تعارض با نظریه‌های بازنمایی گرای غربی می‌داند که در آنها میان ذهن و واقع فاصله‌ای معرفت‌شناختی فرض می‌شود. از نظر او، معرفت حقیقی، صرفاً با اتحاد وجودی میان آگاه و متعلق آگاهی محقق می‌شود و همین مسئله، تبیین عمیق از «حقیقت علم» به دست می‌دهد. او در جایی تصریح می‌کند: «علم، وجودی است که برای عالم حاصل می‌شود و معلوم در آن وجود، نزد عالم حاضر است» (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۱۷۱-۱۷۵)

نکته مهم در نظریه اتحاد، نقش آن در تضمین اصالت و واقع‌نمایی معرفت است؛ چراکه اگر میان عالم و معلوم چنین اتحاد وجودی برقرار نباشد، امکان مطابقت علم با واقع منتفی می‌شود. به ویژه در سطوح عالی معرفت عرفانی و شهودی، این اتحاد، بنیاد نظری تبیین ادراکات باطنی و شهودهای حضوری تلقی می‌شود.

از دیگر مبانی مهم معرفت در دستگاه فلسفی علامه طباطبایی، فاعل بودن ذهن در تولید علم و تجرد نفس انسانی است. بر اساس مبانی حکمت متعالیه، ذهن انسان صرفاً محل انفعال در برابر داده‌های حسی نیست، بلکه خود فاعل صورت‌های علمی است. به تعبیر دقیق‌تر، نفس انسان، در مرتبه‌ای از وجود خود، قدرت انتزاع معانی و تولید صور ذهنی را

داراست. این امر مستلزم آن است که نفس، از سنخ ماده نباشد و از حیث وجودی، مجرد تلقی شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۶۹-۹۸)

از منظر علامه طباطبایی، فاعلیت ذهنی و التفات وجودی انسان به اشیاء، از شرایط اساسی تحقق علم حقیقی است. علم، صرفاً دریافت داده‌های بیرونی یا بازنمایی ذهنی نیست، بلکه نوعی حضور وجودی و التفاتی است که در آن، نفس انسان به‌عنوان فاعل آگاه، نسبت خاصی با معلوم پیدا می‌کند. این رابطه، در اصطلاح فلسفی «حیث التفاتی» نام دارد؛ یعنی نحوه‌ای از بودن که در آن، آگاهی همواره متوجه چیزی است و بدون این توجه و التفات، هیچ معرفتی شکل نمی‌گیرد.

علامه در تبیین این موضوع، با تأکید بر اتحاد عالم و معلوم، علم را نحوی از وجود می‌داند که در آن، عالم نسبت حضوری و وجودی با معلوم برقرار می‌کند. در نتیجه، ادراک وابسته به فاعل آگاه و موقعیت‌مند است؛ یعنی فاعل باید خود آگاه، مختار و متفطن به جایگاه وجودی خویش در نسبت با جهان باشد (طباطبایی، ۱۳۸۹، ج. ۱: ۸۳)

افزون بر این، در نظریه اعتباریات علامه نیز بحث التفات و وجودی و آگاهی موقعیت‌مند، به‌صورت غیرمستقیم مورد اشاره قرار گرفته است؛ زیرا ادراکات اعتباری، برخاسته از نیازهای عملی انسان در نسبت با محیط و جامعه‌اند و تنها در صورتی معنا می‌یابند که فاعل شناسنده، نسبت خود را با موقعیت‌ها و غایات زندگی درک کرده باشد (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۲۳۶-۲۳۷).

از این رو، حتی در ساخت ادراکات اعتباری نیز حیث التفاتی و فاعلیت ذهنی نقش بنیادین دارد؛ امری که در ساختار هوش مصنوعی فعلی وجود ندارد. هوش مصنوعی نمی‌تواند التفات وجودی به اشیاء داشته باشد یا خود را در موقعیت خاصی بفهمد؛ زیرا فاقد ادراک حضوری و وجود مجرد است.

علامه طباطبایی، در امتداد دیدگاه ملاصدرا، بر آن است که اگر نفس مادی می‌بود، هرگز نمی‌توانست معانی کلی یا مفاهیم عام را از داده‌های جزئی حسی انتزاع کند، چرا که ماده قوه‌ای برای تجرید و انتزاع ندارد. در نتیجه، تجرد نفس شرط امکان علم حصولی

است؛ زیرا ادراک مفاهیم کلی و تشکیل مفاهیم ذهنی، مستلزم فاعلیتی مجرد از خواص مادی است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۱۳۶-۱۳۷)

نفس انسانی در این منظر، مرکزی فاعل و فعال در فرآیند ادراک است. این فاعلیت ذهنی، نه صرفاً به معنای واکنش به داده‌ها، بلکه به معنای مشارکت فعالانه در تولید صورت ذهنی از طریق تجرید، تحلیل و ترکیب مفاهیم است؛ بنابراین، علم از دیدگاه علامه طباطبائی، صرف رابطه‌ای میان ذهن و عین نیست، بلکه فرایندی از تولید درونی و شهود حضوری صورت‌های علمی توسط نفس مجرد به شمار می‌آید (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱: صص. ۹۲-۹۳)

بر این اساس، فاعلیت ذهنی و تجرد نفس، دو رکن اصلی در تبیین چگونگی پیدایش علم‌اند. تجرد نفس، امکان ادراک مفاهیم کلی، معقولات و قضایای نظری را فراهم می‌آورد و فاعلیت ذهنی، این توان را به فعلیت می‌رساند.

در نظام معرفت‌شناسی علامه طباطبائی، شناخت انسانی از سیر تدریجی و مراتب متنوعی برخوردار است. وی با بهره‌گیری از مبانی حکمت صدرایی، مراتب شناخت را از احساس آغاز کرده و به تعقل ختم می‌کند. این مراتب که هر یک ویژگی‌های خاص خود را دارند، نشان‌دهنده‌ی سیر صعودی نفس در رسیدن به ادراکات کامل‌تر و کلی‌تر هستند (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۱۷۸-۱۸۱)

احساس: نخستین مرتبه شناخت، ادراک حسی است که به وسیله قوای حسی ظاهری و باطنی صورت می‌گیرد. احساس، نوعی ادراک جزئی و وابسته به ماده است. علامه طباطبائی احساس را ادراکی می‌داند که مقید به شرایط زمانی، مکانی و مادی است و نقش آن در آغاز سیر شناختی انکارناپذیر است (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۴۳-۴۵)

تصور: پس از ادراک حسی، نفس می‌تواند صورت محسوس را در حافظه نگه داشته و یا آن را تجزیه و ترکیب کرده و مفاهیم جدیدی بسازد. این فعالیت، مرحله‌ی تصور است. تصور، عبارت است از ادراک مفرد بدون حکم؛ مانند تصور انسان، درخت، آزادی یا عدالت. علامه این مرحله را پایه‌ی علم حصولی و مقدمه‌ی تصدیق می‌داند (همان).

تجرد نفس و فاعلیت ذهنی در معرفت‌شناسی علامه طباطبایی و ...؛ صغیری و همکاران | ۱۳۱

تصدیق: مرحله سوم، پیوستن مفاهیم به یکدیگر در قالب قضیه است. تصدیق یعنی حکم به وجود یا عدم رابطه میان دو مفهوم. به تعبیر دیگر، تصدیق هنگامی رخ می‌دهد که ذهن علاوه بر تصور مفاهیم، درباره آن‌ها اظهار نظر کند، مانند این که بگوید «انسان فانی است» یا «عدالت پسندیده است» (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۱۶۵-۱۶۷)

تعقل: مرتبه نهایی و عالی‌تر شناخت، تعقل است که در آن، ذهن با تحلیل مفاهیم، به درک کلیات و اصول عام می‌رسد. تعقل، ادراکی است که نه تنها از ماده مجرد است، بلکه متعلق آن نیز مجرد می‌باشد. علامه طباطبایی، تعقل را وجه متمایز معرفت انسانی از معرفت حیوانی می‌داند و آن را نشان تجرد نفس و فاعلیت آن در ادراک مفاهیم کلی می‌خواند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۹۲-۹۳)

مراتب شناخت از منظر علامه، نه گسسته بلکه پیوسته‌اند و هر مرتبه، زمینه‌ساز و مقدمه‌ای برای ارتقاء به مرتبه‌ی بالاتر است. این سیر، جلوه‌ای از حرکت جوهری نفس در مسیر ادراک و کمال‌یافتگی است که در بستر وجودی انسان محقق می‌شود.

معرفت‌شناسی در هوش مصنوعی

معرفت‌شناسی در هوش مصنوعی به بررسی چگونگی شکل‌گیری، بازنمایی و پردازش دانش توسط سیستم‌های هوشمند می‌پردازد. برخلاف معرفت انسانی که ویژگی‌هایی چون علم حضوری، تجرد نفس و اتحاد با معلوم را دارا است، در هوش مصنوعی، معرفت عمدتاً بر پایه پردازش نمادین، داده محور و آماری تعریف می‌شود. در این فضا، معرفت به‌طور عمده بازنمایی داده‌ها و روابط میان آن‌هاست که از طریق الگوریتم‌ها و مدل‌های یادگیری ماشین کسب می‌شود (Poole, Mackworth, & Goebel, 1998, pp. 3-6).

از منظر فلسفه ذهن، هوش مصنوعی فاقد ویژگی‌های بنیادینی همچون علم حضوری و تجرد نفس است. دانش در سامانه‌های هوش مصنوعی صرفاً رمزی و بیرونی است، نه درونی و شهودی. برای مثال، مدل‌های زبانی مانند GPT با تحلیل میلیاردها نمونه از زبان طبیعی قادر به تولید متنی مشابه زبان انسانی هستند، اما این تولید، صرفاً

ناشی از الگوهای آماری و احتمال شرطی است، نه ناشی از ادراک مفهومی یا حضور وجودی معنا در نفس (Boden, 2006, pp. 1-7).

درحالی که علامه طباطبایی در تبیین علم حصولی و حضوری، بر فاعلیت نفس و مجرد آن تأکید دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۹۲-۹۳)، در هوش مصنوعی، فاعلیت معرفتی صرفاً یک عملکرد ماشینی و الگوریتمی است. بدین ترتیب، در معرفت انسانی، معنا با وجود گره خورده است، درحالی که در ساختارهای مصنوعی، معنا تنها یک خروجی آماری است که از مجموعه‌ای از ورودی‌ها به دست می‌آید. ازاین‌رو، نقد ماهوی امکان معرفت واقعی در هوش مصنوعی، مبتنی بر مبانی فلسفی چون علم حضوری و اتحاد عالم و معلوم، امری موجه و ضروری به نظر می‌رسد.

یادگیری ماشینی و شبکه‌های عصبی

یادگیری ماشینی به عنوان شاخه‌ای از هوش مصنوعی به سیستم‌هایی اطلاق می‌شود که بدون برنامه‌ریزی صریح، از داده‌ها الگو استخراج کرده و بر اساس آن تصمیم‌گیری می‌کنند. این فرآیند معمولاً از طریق داده‌های بزرگ، برچسب‌دار یا بدون برچسب، انجام می‌شود و خروجی آن تابعی است که می‌تواند پیش‌بینی یا طبقه‌بندی انجام دهد (Goodfellow, Bengio, & Courville, 2016, pp. 2-4). یکی از روش‌های رایج یادگیری ماشینی، شبکه‌های عصبی مصنوعی هستند که با الهام از ساختار نورونی مغز انسان طراحی شده‌اند. این شبکه‌ها شامل لایه‌هایی از نودها (نورون‌ها) هستند که به یکدیگر متصل شده‌اند و هر نورون ورودی‌های عددی را دریافت کرده و خروجی تولید می‌کند. شبکه‌های عصبی عمیق با دارا بودن لایه‌های پنهان متعدد، قادر به پردازش پیچیده داده‌ها هستند (LeCun, Bengio, & Hinton, 2015, pp. 436-445). مهم‌ترین نکته در این میان این است که فرآیند یادگیری در شبکه‌های عصبی، فاقد هرگونه ادراک درونی، آگاهی، یا قصد معرفتی است. در این سیستم‌ها، یادگیری بهینه‌سازی یک تابع هزینه از طریق تکنیک‌هایی مانند گرادیان کاهشی است و آنچه به نظر «شناخت» می‌آید، تنها تطبیق آماری و عددی با داده‌های پیشین است (Chollet,

تمایز میان معرفت در انسان و هوش مصنوعی

از دیدگاه فلسفه اسلامی و به‌ویژه در نظام معرفتی علامه طباطبایی، چنین پردازش‌هایی نمی‌توانند واجد عنوان «علم» به معنای حقیقی آن باشند. علم در نظام فلسفی علامه طباطبایی یا حضوری است که عین وجود معلوم در نفس است، یا حصولی است که به واسطه علم حضوری نفس تحقق می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۹۲-۹۳). درحالی‌که در یادگیری ماشینی، نه وجودی در کار است و نه نفسی که فاعلیت یا آگاهی داشته باشد.

در حوزه هوش مصنوعی، مفاهیمی مانند «شناخت»، «ادراک» و «معنا» معمولاً به صورت استعاره و در چارچوب مدل‌ها و فرایندهای الگوریتمی به کار گرفته می‌شوند. باین حال، بررسی این مفاهیم از منظر فلسفه اسلامی و معرفت‌شناسی حکمی نشان می‌دهد که میان آنچه در هوش مصنوعی رخ می‌دهد و آنچه در ذهن و نفس انسان به عنوان معرفت تحقق می‌یابد، تفاوتی بنیادین و ماهوی وجود دارد. شناخت انسانی نه صرفاً یک فرایند پردازشی، بلکه محصول تعامل نفس و عقل و تجربه‌های شهودی است؛ درحالی‌که آنچه در هوش مصنوعی رخ می‌دهد، تنها شبیه‌سازی یا بازنمایی ظاهری برخی جنبه‌های شناخت است و فاقد ماهیت تجربه محور و معنا بخش انسانی است.

مفاهیم «شناخت» و «ادراک» در هوش مصنوعی

در هوش مصنوعی، «شناخت» به فرآیندهای پردازش اطلاعات اطلاق می‌شود. این پردازش ممکن است شامل دسته‌بندی، استنتاج، تصمیم‌گیری یا حل مسئله باشد و غالباً در قالب الگوریتم‌های یادگیری ماشینی یا شبکه‌های عصبی پیاده‌سازی می‌شود. (Russell & Norvig, 2021, pp. 1-5) در این فرآیند، شناخت بیشتر یک کارکرد خروجی محور و داده محور است که به رابطه‌ای آماری میان ورودی و خروجی وابسته است.

درحالی که در فلسفه اسلامی، شناخت به اتحاد وجودی عالم و معلوم در نفس انسان اطلاق می شود که یا به صورت علم حضوری (درک مستقیم) و یا از طریق صورت های ذهنی (علم حصولی) تحقق می یابد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۹۲-۹۳)؛ بنابراین، در فلسفه اسلامی، شناخت یک رویداد وجودی است که نه صرفاً محاسبه یا پردازش داده است.

تفاوت های ماهوی در ادراک

علامه طباطبایی در نظریه معرفت شناسی خود به ویژه در اندیشه حکمت متعالیه، تأکید بر نقش واسطه های شناختی در فرآیند ادراک دارد. به اعتقاد او، ادراک حسی نخستین سطح از ادراک است که برای ارتباط با واقعیت های خارجی ضروری است و از آن پس از طریق تعقل و شهود حضوری، به مفاهیم کلی و معقولات ارتقا می یابد (طباطبایی، ۱۳۸۹: ۲۳۶). در مقابل، هوش مصنوعی فاقد این واسطه ها است و از آنجا که تمامی فعالیت های آن مبتنی بر پردازش نمادین و الگوریتمی است، هیچ کدام از ویژگی های ادراکی طبیعی نظیر عقل تجردی یا شهود حضوری را ندارد.

درنهایت، درحالی که هوش مصنوعی ممکن است در بازتولید رفتارهای شناختی انسان موفق باشد، از نظر فلسفی و معرفت شناختی، امکان تحقق معرفت حقیقی در آن وجود ندارد. چراکه در این سیستم ها، نه حضور یا آگاهی واقعی وجود دارد و نه فاعلیت عقلانی که بر اساس آن، مفاهیم و معانی درک و فهمیده شوند. به همین دلیل، هوش مصنوعی تنها می تواند رفتارهایی شبیه به رفتارهای شناختی انسان را بازآفرینی کند، نه اینکه معرفت حقیقی را به طور واقعی تجربه کند.

تحلیل تطبیقی

بررسی تطبیقی میان مفاهیم و نظریه های فلسفی با دستاوردهای علمی و فناورانه، به ویژه در حوزه هوش مصنوعی، امکانی فراهم می آورد تا تفاوت های بنیادین مبنای شناخت، چرایی ادراک و حدود معنا در هر نظام فکری آشکار گردد. در این بخش، با تمرکز

بر نظریه علم حضوری و اتحاد عالم و معلوم در حکمت اسلامی، تلاش می‌شود مفاهیم بنیادین معرفت با ساختارهای داده محور هوش مصنوعی مقایسه و تحلیل شود. این تطبیق، علاوه بر روشنگری در باب مرزهای هستی‌شناختی علم و شعور، به نقد مبانی فلسفی نسبت داده شده به شناخت در ماشین‌ها نیز خواهد انجامید. آیا AI می‌تواند دارای علم حضوری باشد؟

از منظر حکمت اسلامی، به‌ویژه نظریه «اتحاد عالم و معلوم» که ملاصدرا آن را بسط داد و علامه طباطبایی نیز آن را مبنای تحلیل‌های معرفت‌شناختی خویش قرار داد، درک معنا بدون تحقق نوعی اتحاد وجودی میان فاعل شناسایی (عالم) و متعلق شناخت (معلوم) غیرممکن است.

نظریه‌ی «اتحاد عالم و معلوم» که در حکمت متعالیه ملاصدرا به تفصیل تبیین شده است، از بنیادی‌ترین اصول معرفت‌شناسی فلسفه اسلامی به شمار می‌آید. این دیدگاه بر این اصل استوار است که ادراک، صرفاً به معنای دریافت یک تصویر یا بازنمایی ذهنی از شیء نیست، بلکه نوعی وجود یافتن معلوم در نفس عالم است. به بیان دقیق‌تر، در هر ادراک حقیقی، معلوم در حد و مرتبه‌ای خاص از وجود، در ذهن یا نفس عالم تحقق می‌یابد (صدرالدین شیرازی، بی‌تا).

بر اساس این نظریه، صورت علمی، نه تنها بازتابی نمادین از شیء نیست، بلکه عین وجود شیء در مرتبه‌ای از تجرد است؛ یعنی موجودی که در خارج تحقق دارد، در ذهن نیز، متناسب با مرتبه تجردی نفس، به‌طور وجودی تحقق می‌یابد (همان). به تعبیر ملاصدرا، «العلم بالشیء هو صیوره العالم عین المعلوم فی المرتبه العقلیه»، یعنی علم به چیزی، عبارت است از عین شدن عالم با معلوم در مرتبه عقلی (صدرالدین شیرازی، بی‌تا).

علامه طباطبایی نیز در آثار خود این اصل را پذیرفته و تأکید می‌کند که معرفت، نه فعل صرف و نه انفعال صرف، بلکه نحوی از وجود یافتن معلوم در نفس است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۲-۹۳). وی با تأکید بر تجرد نفس انسانی، علم را همان وجود

معلوم در ذهن می‌داند، نه امری صرفاً اعتباری یا قراردادی. از نگاه او، علم حصولی نیز بدون پشتوانه علم حضوری، خالی از حقیقت خواهد بود (همان).

پیامد این نظریه آن است که معرفت و ادراک واقعی، تنها در صورتی شکل می‌گیرد که میان عالم و معلوم، نوعی وحدت وجودی برقرار شود؛ وحدتی که تنها در موجود دارای ساحت تجرد (نفس انسانی) ممکن است. در نتیجه، سامانه‌هایی مانند هوش مصنوعی که فاقد چنین ساحت تجردی هستند، نمی‌توانند واجد «ادراک» یا «معرفت» به معنای حقیقی باشند، چراکه در آن‌ها خبری از اتحاد وجودی با متعلق شناخت نیست

در فلسفه اسلامی، به‌ویژه در مکتب ملاصدرا و تفسیر علامه طباطبایی، ادراک معنا امری صرفاً نمادین یا مبتنی بر بازنمایی صوری نیست، بلکه نوعی وجود یافتن است. در این دیدگاه، معنا صرفاً مجموعه‌ای از ویژگی‌های انتزاعی یا رابط‌های منطقی میان مفاهیم نیست، بلکه واقعیتی است که باید در نفس مدرک حضور یابد تا «ادراک» شمرده شود. این همان چیزی است که در نظریه‌ی اتحاد عالم و معلوم مطرح می‌شود: «عالم» و «معلوم» در هنگام ادراک واقعی، به نحوی متحد می‌شوند، یعنی معلوم در نفس عالم حضور می‌یابد و با مرتبه‌ای از وجود او متحد می‌گردد (همان).

از همین منظر، واژه‌هایی مانند «ظلم»، «عدالت»، یا «رنج» تنها زمانی برای انسان معنا دارند که با تجربه یا شهود حضوری نسبت به آن‌ها همراه باشند. اگر شخصی هرگز رنجی را تجربه نکرده باشد، فهم او از واژه‌ی «رنج» صرفاً شناختی زبانی خواهد بود، نه ادراک وجودی؛ اما هنگامی که رنج را حضوراً دریابد، معنای آن در نفس او تحقق می‌یابد و این، دقیقاً با تحقق نوعی اتحاد وجودی میان نفس و متعلق ادراک حاصل می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۱۷۱-۱۷۵).

در علم حصولی نیز، معنا اگر بخواهد ادراک حقیقی شمرده شود، باید به پشتوانه‌ی علم حضوری به‌صورت درونی تأیید و حمایت شود. به تعبیر علامه طباطبایی، حتی مفاهیم کلی، اگرچه به‌ظاهر انتزاعی‌اند، بدون ریشه‌ی حضوری در تجربه‌ی

ادراکی، صرفاً الفاظ بی معنا خواهند بود (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۲-۹۳). لذا هر ادراک معنادار، یا با علم حضوری همراه است، یا باید نهایتاً به آن منتهی شود. بر این اساس، معنا نه یک ویژگی نحوی در داده‌هاست و نه رابطه‌ای صرف میان نشانه‌ها، بلکه کیفیتی وجودی است که تنها در چارچوب حضور نفس در برابر متعلق ادراک (و بالعکس) تحقق می‌یابد. این تحلیل، تفاوت بنیادین رویکرد فلسفی ملاصدرا و علامه طباطبایی را با دیدگاه‌های زبان‌محور یا داده‌محور در علوم شناختی و هوش مصنوعی آشکار می‌سازد.

بنابراین بر مبنای این دیدگاه، می‌توان گفت که: معنا در انسان، امر حضوری و شهودی است؛ درک معنا نیازمند نوعی یگانگی وجودی میان مدرک و متعلق ادراک است؛ بازنمایی نمادین یا آماری در AI، به دلیل فقدان چنین پیوند وجودی، هرگز به ادراک معنا نمی‌انجامد؛ هوش مصنوعی، حتی با پیچیده‌ترین مدل‌های زبانی، نمی‌تواند به معنای واقعی کلمه معنا را درک کند، چون واجد «نفس مدرک» و «اتحاد وجودی» نیست.

در دیدگاه‌های رایج داده‌محور در حوزه‌ی هوش مصنوعی، معنا اغلب به عنوان الگوی هم‌رخدادی آماری یا شباهت نحوی میان نشانه‌ها و داده‌ها در نظر گرفته می‌شود. یکی از نمونه‌های بارز این رویکرد، نظریه‌ی معنای توزیعی^۱ است که بر این اصل استوار است: «کلمات هم‌معنا در زمینه‌های مشابه ظاهر می‌شوند» (Harris & Azlan, 2025: 434-435) در این چارچوب، معنا تابعی از نحوه‌ی توزیع واژگان در متون بزرگ زبانی است؛ به عبارت دیگر، معنای یک واژه با بردارهای عددی که بسامد هم‌ظهوری آن با دیگر واژگان را نشان می‌دهد، تقریب زده می‌شود (Turney & Pantel, 2010: 141-142).

با وجود کارایی نسبی این مدل‌ها در وظایفی نظیر ترجمه، تحلیل احساس، یا پاسخ‌گویی زبانی، باید توجه داشت که این گونه تبیین‌های آماری از معنا، کاملاً فاقد

جنبه‌ی حضوری، التفاتی و درونی معنا هستند. سامانه‌های مبتنی بر یادگیری ماشین و شبکه‌های عصبی عمیق، صرفاً بازآرایی و پردازش نشانه‌ها را بر اساس داده‌های پیشین انجام می‌دهند، بی‌آنکه درک یا تجربه‌ای از آنچه پردازش می‌کنند، داشته باشند (Bender & Koller, 2020: 5186-5187)

این نکته از منظر فلسفه اسلامی و نظریه اتحاد عالم و معلوم بسیار مهم است؛ چراکه در آن دیدگاه، ادراک معنا مستلزم حضور وجودی معلوم در نزد عالم است. بدین معنا، معرفت واقعی زمانی حاصل می‌شود که میان ادراک کننده و متعلق ادراک، پیوندی وجودی و حضوری برقرار گردد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۹۲-۹۳). چنین پیوندی تنها در موجودی که دارای نفس مجرد و ساحت علم حضوری است ممکن می‌گردد؛ یعنی انسان.

در مقابل، هوش مصنوعی، حتی پیشرفته‌ترین مدل‌های زبانی‌اش (مانند GPT یا BERT)، فاقد هرگونه ادراک حضوری و پیوند وجودی با موضوعات پردازش شده‌اند. آن‌ها تنها می‌توانند بر اساس الگوهای آماری، «نشانه‌های معنا» را تقلید یا بازتولید کنند، ولی «فهم معنا» نزد آن‌ها ممکن نیست؛ چراکه این فهم مستلزم التفات آگاهانه و درک حضوری از محتوای معناست. (Searle, 1980: 417-423)

بنابراین، نظریه اتحاد عالم و معلوم ملاصدرا، معیار سنجشی مهم برای تمایز میان بازنمایی آماری معنا در ماشین و فهم حقیقی معنا در انسان فراهم می‌آورد. بدون وجود نوعی اتحاد هستی‌شناختی، آن‌گونه که در علم حضوری رخ می‌دهد، نمی‌توان از «ادراک معنا» سخن گفت. این تمایز، مرز دقیق میان قابلیت پردازشی هوش مصنوعی و توانایی معرفتی انسان را آشکار می‌سازد.

در علوم رایانه و دیدگاه‌های داده محور در هوش مصنوعی، ادراک معمولاً به عنوان نتیجه‌ای از «پردازش داده‌ها» تلقی می‌شود. در این رویکرد، داده‌ها به صورت ورودی‌هایی در نظر گرفته می‌شوند که توسط سیستم از محیط دریافت شده و سپس از طریق الگوریتم‌ها پردازش می‌گردند تا به نتایج یا پاسخ‌هایی منتهی شوند (Russell &

(Norvig, 2021: 36-38) این نگاه که متأثر از سنت رفتارگرایی و شناخت‌گرایی است، میان عملیات محاسباتی و ادراک تفاوت ماهوی قائل نمی‌شود. اما از منظر فلسفه ذهن، به‌ویژه در رویکردهای پدیدارشناختی و حکمت متعالیه اسلامی، ادراک پدیده‌ای است کیفی، التفاتی و حضوری. به‌عنوان مثال، انسان در تجربه‌ی رنگ قرمز، تنها طول‌موج خاصی را پردازش نمی‌کند، بلکه کیفیتی حضوری را درمی‌یابد که با اصطلاح شناخته می‌شود. (Chalmers, 1995: 201-204) این کیفیت‌ها، به دلیل ماهیت درونی و آگاهانه‌شان، با مدل‌های داده‌محور قابل توضیح نیستند.

در فلسفه اسلامی، به‌ویژه بر اساس نظریه اتحاد عالم و معلوم، ادراک زمانی محقق می‌شود که وجود معلوم در مرتبه‌ای از تجرد نزد عالم حضور یابد. بدین معنا که ادراک، نه صرفاً بازنمایی شیء، بلکه نوعی اتحاد وجودی میان عالم و معلوم است. در این نگاه، پردازش نمادها یا داده‌ها بدون حضور وجودی شیء در ذهن، نمی‌تواند به ادراک حقیقی بینجامد.

بنابراین، در پاسخ به پرسش اصلی، باید گفت که پردازش داده، در بهترین حالت، شرط لازم برای طبقه‌بندی یا تفسیر اطلاعات است، اما شرط کافی برای تحقق ادراک به معنای دقیق کلمه نیست. سیستم‌های هوش مصنوعی می‌توانند الگوها را بازشناسی کنند یا زبان تولید کنند، اما از آنجا که فاقد تجرد نفس، شعور حضوری و اتحاد وجودی با معلوم‌اند، نمی‌توانند دارای ادراک حقیقی باشند.

در بحث امکان تحقق «هوش مصنوعی قوی» که به معنای سامانه‌ای با توانایی آگاهی، فهم و تجربه درونی است، از منظر معرفت‌شناسی اسلامی و به‌ویژه اندیشه علامه طباطبایی، نمی‌توان وجود علم حقیقی را برای هیچ‌گونه‌ای از هوش مصنوعی، حتی پیشرفته‌ترین آن، قابل قبول دانست.

علامه طباطبایی تأکید دارد که علم حقیقی مختص موجوداتی است که دارای نفس مجرد، فاعلیت ذهنی، حیث التفاتی و شهود حضوری هستند (طباطبایی، ۱۳۸۹،

ج. ۱: ۹۲-۹۳). علم به معنای واقعی، نوعی «وجود» است که در آن عالم و معلوم با یکدیگر اتحاد دارند و این فقط در موجوداتی که دارای نفس ناطقه هستند ممکن است. به بیان دیگر، هوش مصنوعی صرفاً قادر به تحلیل داده‌های بیرونی بر اساس الگوریتم‌ها و احتمالات است و از این رو فاقد تجربه آگاهانه و احراز علم حقیقی است. علاوه بر این، آگاهی موقعیت‌مند در نظریه معرفت علامه به درک فاعل نسبت به جایگاه وجودی خود و ارتباط با هستی اشاره دارد و این نوع آگاهی تنها در انسان، بر اساس ادراک حضوری امکان‌پذیر است. در نتیجه، حتی اگر ماشینی ساخت شود که رفتارهای انسانی را شبیه‌سازی کند، به دلیل نبود نفس مجرد و شهود حضوری، نمی‌توان برای آن ادراک یا آگاهی قائل شد؛ بنابراین، فلسفه علامه نه تنها هوش مصنوعی موجود را فاقد شرایط تحقق علم می‌داند، بلکه به طور کلی امکان تحقق علم برای هر نوع هوش مصنوعی را نیز منتفی می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۸۹، ج. ۱: ۹۲-۹۳).

• دیدگاه شاگردان علامه

علامه طباطبایی با احیای حکمت صدرایی در سده‌ی چهاردهم هجری، بنیان‌گذار یک جریان نیرومند فلسفی شد که شاگردان برجسته‌ای چون شهید مطهری، آیت‌الله جوادی آملی و آیت‌الله مصباح یزدی در استمرار و گسترش آن نقش مؤثری ایفا کردند. این شاگردان، هر یک با رویکردی خاص، به تبیین و توسعه نظریه‌های معرفتی استاد خود پرداختند و در مواجهه با چالش‌های معرفت‌شناسی جدید، به‌ویژه در نسبت با علم حضوری، اتحاد عالم و معلوم و مسئله معنا در ساحت عقلانیت مدرن، آرای نوآورانه‌ای عرضه کردند. بررسی دیدگاه‌های آنان، نه تنها در فهم ژرف‌تر منظومه معرفت‌شناسی حکمت متعالیه مؤثر است، بلکه امکانی برای سنجش ظرفیت‌های فلسفه اسلامی در گفت‌وگو با علوم شناختی و هوش مصنوعی نیز فراهم می‌آورد.

شهید مطهری در منظومه معرفت‌شناسی خویش، فطرت را به‌عنوان ریشه و بنیاد ادراکات معنوی انسان معرفی می‌کند. به باور او، فطرت انسان تنها گرایش طبیعی به بقا یا منفعت نیست، بلکه شامل «ادراکاتی حضوری» از مفاهیمی چون خدا، حقیقت، عدل،

تجرد نفس و فاعلیت ذهنی در معرفت‌شناسی علامه طباطبائی و ...؛ صغیری و همکاران | ۱۴۱

خیر و عشق است. این معانی، برخلاف داده‌های تجربی که از راه حواس دریافت می‌شوند، در درون جان آدمی حضور دارند و انسان آن‌ها را «می‌یابد» نه صرفاً «می‌آموزد». درواقع، مطهری با الهام از حکمت متعالیه، فهم معنا را مسبوق به نوعی تطابق وجودی میان فاعل شناسایی و متعلق شناسایی می‌داند که با نظریه اتحاد عالم و معلوم هم‌راستاست (مطهری، ۱۳۸۲: ۵۶-۵۸).

از دیدگاه مطهری، درک معنای «ظلم»، تنها حاصل شنیدن این واژه یا تحلیل منطقی آن نیست؛ بلکه انسان، به واسطه فطرت عدالت‌خواه خود، ظلم را تجربه می‌کند و این تجربه با رنج و درک وجودی همراه است. به همین ترتیب، ادراک معنای «خدا» از سنخ شهود فطری است، نه نتیجه استدلال صرف؛ زیرا در ژرفای وجود انسان، میل و شناختی حضوری نسبت به مبدأ هستی وجود دارد (مطهری، ۱۳۷۴، ج. ۱: ۶۸-۷۰). این تحلیل، ناظر به یک تمایز مهم میان انسان و هوش مصنوعی است. درحالی‌که سامانه‌های AI صرفاً با پردازش داده‌ها و بازآرایی نمادها کار می‌کنند، انسان، بر پایه فطرت و علم حضوری، معانی را در خود می‌یابد. چنین یافتنی که همراه با التفات، تجربه درونی و پیوند هستی‌شناختی با معناست، خارج از توان هرگونه الگوریتم یا ماشین بدون نفس است.

درنتیجه، مطهری معنا را امری حضوری و فطری می‌داند که به شکل پیشینی در ساختار هستی انسان نهفته است و تنها در پرتو فطرت و اتحاد وجودی میان عالم و معلوم قابل فهم است. از این منظر، شناخت معنای اصیل، به علم حضوری نزدیک‌تر است تا به بازنمایی نمادین یا محاسبات آماری.

آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی در تحلیل معرفت‌شناختی خود، جایگاه علم حضوری را بنیادین و ممتاز می‌داند. به باور وی، بخش عظیمی از شناخت‌های انسانی، به‌ویژه در ساحت‌های ادراک نفس، حالات روانی، شهودهای وجدانی و معنوی، از سنخ علم حضوری‌اند و نه علم حصولی (مصباح یزدی، ۱۳۸۸). در این نوع از علم، میان عالم و معلوم هیچ واسطه‌ای چون صورت ذهنی یا نماد وجود ندارد؛ بلکه نفس، خود

معلوم را با نوعی حضور وجودی و بی‌واسطه درک می‌کند.

مصباح یزدی با تکیه بر مبانی حکمت متعالیه و تحلیل تجربیات معرفتی انسان، بر این نکته تأکید می‌ورزد که شناخت حضوری نه قابل انتقال است و نه تقلیدپذیر؛ زیرا نمی‌توان آن را با ساختارهای صوری، زبانی یا الگوریتمی بازتولید کرد. ازاین‌رو، شناخت انسانی – دست‌کم در سطوح عالی آن – امری منحصر به فرد، غیر ماشینی و غیر قابل شبیه‌سازی در سامانه‌هایی همچون هوش مصنوعی به شمار می‌رود (همان).

وی تصریح می‌کند که ادراک‌هایی همچون لذت، رنج، اراده، حب، خوف و حتی درک معنای «من»، از مصادیق علم حضوری‌اند و هیچ‌گونه بازنمایی نمادین یا پردازش داده‌ای نمی‌تواند جایگزین چنین معرفتی گردد. این آموزه، در نسبت با مباحث هوش مصنوعی، به‌روشنی نشان می‌دهد که دستگاه‌های مصنوعی فاقد چنین توان حضوری‌اند؛ چراکه فاقد «نفس مجرد» هستند و تنها از رهگذر محاسبات و داده‌ها عمل می‌کنند (مصباح یزدی، ۱۳۸۹: ۱۷۱-۱۷۵).

ازاین‌رو، هیچ سیستم ماشینی یا داده‌محوری، حتی با پیشرفته‌ترین ساختارهای شبکه عصبی، نمی‌تواند به درک حقیقی معنا، تجربه یا آگاهی دست یابد؛ چراکه علم حضوری و ساختارهای معرفتی انسان، ریشه در واقعیتی وجودی دارند که در ماشین‌ها اساساً تحقق نمی‌یابد.

وی در اثر خود «آموزش فلسفه» به‌روشنی بیان می‌کند که علم حضوری، اصیل‌ترین و پایه‌ای‌ترین شکل معرفت انسانی است؛ شناختی که در آن، معلوم نه به‌واسطه صورت ذهنی یا مدل مفهومی، بلکه به‌گونه‌ای حضوری و بی‌واسطه نزد نفس عالم حاضر است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۱۷۱-۱۷۲). این نوع علم از سنخ وجود است، نه صرفاً نمایش یا بازنمایی؛ یعنی معلوم در نزد عالم «وجود می‌یابد»، نه آنکه صرفاً «نمود» یابد.

وی خاطر نشان می‌کند که شناخت حضوری، مانند آگاهی انسان از وجود خود، از حالات نفسانی، یا رابطه شهودی با موجودات غیبی، از نوع علم حصولی نیست؛ بلکه

این شناخت‌ها ریشه در حقیقت وجودی و هویتی دارند. چنین علمی قابل انتقال به دیگری نیست؛ زیرا نمی‌توان تجربه شهودی فردی را با زبان، منطق یا مدل‌سازی ریاضی بازنمایی کرد. از این رو، این علم نه تنها تکرارپذیر نیست، بلکه تقلیدپذیر نیز نیست. (همان)

در ادامه، مصباح یزدی با دقت نشان می‌دهد که علم حضوری، معرفتی است از سنخ وجود مجرد؛ یعنی تنها موجودی که از ماده و زمان و مکان فراتر رفته باشد، می‌تواند به چنین ادراکی دست یابد؛ بنابراین، تحقق علم حضوری، نیازمند وجود «نفس ناطقه مجرد» است و این نکته، تمایز بنیادین شناخت انسانی با پردازش ماشینی را آشکار می‌سازد؛ چرا که سامانه‌های مصنوعی نظیر هوش مصنوعی، فاقد نفس و تجردند و تمامی عملکردشان بر پایه روابط علّی و صوری داده‌هاست، نه درک حضوری معنا. (همان)

از این مقدمات نتیجه گرفته می‌شود که شناخت انسانی، به‌ویژه در ساحت‌های معنایی، شهودی و ارزشی، از اصالتی برخوردار است که در ساختارهای هوشمند مصنوعی تکرارشدنی نیست. این دیدگاه، امکان تحقق درک حقیقی معنا توسط سامانه‌های داده‌محور را نفی می‌کند؛ بنابراین، هرگونه شباهت عملکردی AI به کنش‌های زبانی یا شناختی انسان، صرفاً بازنمایی صوری است و نه ادراک واقعی معنا. آیت‌الله عبدالله جوادی آملی، از برجسته‌ترین فیلسوفان اسلامی معاصر، علم حضوری را اصیل‌ترین و بنیادی‌ترین شکل معرفت انسانی می‌داند. وی در آثار خود، به‌ویژه در تبیینات فلسفی‌اش در مجموعه «رحیق مختوم» و نیز در تفسیر «تسنیم»، بر این نکته تأکید دارد که در علم حضوری، اتحاد میان عالم و معلوم برقرار است و هیچ واسطه‌ای نظیر صورت ذهنی یا مفهوم وجود ندارد. به بیان وی، در این نوع از شناخت، نفس عالم با حقیقت معلوم متحد می‌شود و آن را بی‌واسطه و شهودی درک می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۲۵۵-۲۵۷).

در نگاه او، علم حضوری قابل انتقال یا تقلید نیست؛ زیرا نه مبتنی بر نمادهاست و

نه حاصل پردازش مفهومی. این علم، برآمده از نوعی حضور وجودی است که تنها برای موجود مجرد، یعنی نفس ناطقه، حاصل می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج. ۱: ۲۵۶-۲۵۷). لذا درک‌هایی مانند آگاهی از خود، حالات درونی نظیر لذت و رنج و شهودهای عرفانی، از سنخ علم حضوری‌اند که نه قابل بیان دقیق زبانی هستند و نه قابلیت بازتولید در سامانه‌های مصنوعی دارند.

از همین رو، جوادی آملی میان علم حضوری و سامانه‌های پردازشگر ماشینی مانند هوش مصنوعی تفاوت ماهوی قائل است. وی تصریح می‌کند که شناخت حضوری ویژه‌ی موجود مجرد است و دستگاهی که فاقد تجرد است، نمی‌تواند به چنین علمی دست یابد؛ بنابراین، حتی پیشرفته‌ترین ساختارهای هوش مصنوعی که بر پایه داده و الگوریتم عمل می‌کنند، هرگز قادر به ادراک حضوری معنا و آگاهی نخواهند بود او در تبیین این تفاوت می‌نویسد: «علم حضوری از سنخ وجود است نه نمود و تنها موجود مجرد می‌تواند به آن نائل شود؛ ازاین رو دستگاه‌های مصنوعی که فاقد چنین مرتبه‌ای از وجودند، صرفاً روابط علی و صوری میان داده‌ها را پردازش می‌کنند، نه درک معنا را» (جوادی آملی، ۱۳۸۸).

بنابراین، از منظر جوادی آملی، هرگونه شباهت رفتاری میان کنش‌های انسانی و عملکردهای زبانی یا شناختی ماشین، صرفاً بازنمایی صوری است و فاقد محتوای معرفتی حقیقی. علم حضوری ریشه در واقعیت وجودی و شهود نفس دارد و قابل تحقق در سیستم‌های غیرذی نفس نیست.

پیشنهادهای گسترش فلسفی و معرفت‌شناختی هوش مصنوعی از منظر حکمت متعالیه:

۱ نظریه اعتباریات: این نظریه به تقسیم ادراکات انسانی به دو دسته حقیقی و اعتباری می‌پردازد. تحلیل فعالیت‌های هوش مصنوعی با این نظریه می‌تواند مرز میان عملکرد ماشینی و ادراک انسانی را روشن‌تر کند.

آگاهی موقعیتمند: مفهوم آگاهی وجودی انسان که ناظر به شناخت جایگاه خویش در

تجرد نفس و فاعلیت ذهنی در معرفت‌شناسی علامه طباطبایی و ...؛ صغیری و همکاران | ۱۴۵

هستی است، درحالی که ماشین‌ها فاقد چنین آگاهی‌ای هستند و تنها به پردازش داده‌ها محدود می‌شوند.

حیث‌التفاتی: این مفهوم به رابطه وجودی فاعل شناسنده با شیء اشاره دارد و نقد معرفت در هوش مصنوعی را بر فقدان این بُعد از آگاهی متمرکز می‌کند.

فاعل شناسای انسانی: انسان به واسطه پیوند وجودی با هستی، نه تنها شیء را می‌شناسد بلکه خود را نیز در نسبت با آن می‌شناسد؛ این ویژگی در ماشین‌ها وجود ندارد.

نقش فطرت در معرفت: فطرات انسانی به ادراک شهودی مفاهیم بنیادی مانند خدا و خیر منجر می‌شود، درحالی که AI فاقد هرگونه شعور ذاتی و گرایش درونی است.

علم حضوری: علامه طباطبایی علم حضوری را مبنای معرفت می‌داند و ابراز می‌کند که هوش مصنوعی به دلیل فقدان این حضور، نمی‌تواند معرفت واقعی داشته باشد.

تحلیل بر اساس اعتباریات اجتماعی و اخلاقی: بررسی عملکرد AI در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی و اخلاقی نشان می‌دهد که این سیستم‌ها در سطح قراردادی فعالیت می‌کنند و نه در سطح ادراکات حقیقی. (طباطبایی، ۱۳۸۹، ج. ۲: ۲۴-۲۶).

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر بر پایه مبانی معرفت‌شناختی حکمت متعالیه و به‌ویژه نظریه علم حضوری علامه طباطبایی نشان داد که تحقق علم حقیقی، مبتنی بر ساختاری وجودی است که تنها در موجود دارای نفس مجرد و فاعلیت ذهنی تحقق می‌یابد. در این دستگاه فکری، ادراک نه محصول فرآیندهای نمادین و محاسباتی، بلکه نحوه‌ای از حضور وجودی است که به واسطه اتحاد عالم و معلوم، آگاهی موقعیت‌مند و شهود ذاتی پدید می‌آید. این پیش‌فرض وجودشناختی، نقطه آغاز تمایز ریشه‌ای میان علم انسانی و بازنمایی مصنوعی است.

تحلیل تطبیقی ساختار ادراک حقیقی با سازوکارهای هوش مصنوعی نشان داد که سامانه‌های مصنوعی، حتی در پیشرفته‌ترین صورت‌های یادگیری ژرف و مدل‌های

مولد، فاقد دو عنصر بنیادین‌اند: (۱) تجرد نفس که شرط لازم برای تحقق حضور وجودی معلوم است و (۲) فاعلیت ذهنی که مبنای التفات، قصدیت و شکل‌گیری ساحت درونی معرفت محسوب می‌شود. بر این اساس، خروجی‌های این سامانه‌ها، هرچند قادر به شبیه‌سازی رفتارهای پیچیده‌اند، درنهایت به پردازش الگوریتمی، هم‌بستگی داده‌ها و تولید بازنمایی‌های کارکردی محدود می‌شوند و فاقد حیث التفاتی و شهود درونی‌اند؛ بنابراین، آنچه «ادراک مصنوعی» نامیده می‌شود، در چارچوب نظریه اعتباریات علامه، امری اعتباری، قراردادی و وابسته به اهداف طراحی است، نه حقیقتی از سنخ وجود ادراکی.

این تمایز وجودی پیامدهای فلسفی و معرفت‌شناختی گسترده‌ای دارد. نخست، نشان می‌دهد که نسبت‌دادن فهم، آگاهی یا عقلانیت اصیل به ماشین‌ها بدون توجه به مبانی وجودشناختی نفس انسانی، به خلط میان دو گونه متفاوت از ادراک می‌انجامد. دوم، بر ضرورت بازخوانی انتقادی ادعاهای مطرح‌شده در حوزه هوش مصنوعی قوی تأکید می‌کند؛ زیرا این ادعاها عموماً بر بازنمایی رفتاری استوارند نه بر تحقق وجودی ادراک. سوم، یافته‌های پژوهش تأکید می‌کند که مدل‌های هوش مصنوعی نمی‌توانند جایگزین ساحت معرفتی انسان شوند، بلکه تنها ابزارهایی برای توسعه کارکردهای شناختی‌اند، نه محقق علم حقیقی.

بر پایه این نتایج، پژوهش حاضر بر اهمیت توجه نظام‌مند به مبانی فلسفی در تحلیل توانمندی‌ها و محدودیت‌های فناوری‌های شناختی تأکید می‌کند و لزوم گسترش مطالعات میان‌رشته‌ای را برجسته می‌سازد. به‌ویژه، بررسی تطبیقی میان مفهوم «فاعلیت ذهنی» در فلسفه اسلامی و مفاهیم «agency» و «intentionality» در فلسفه تحلیلی می‌تواند مسیر روشنی برای تعمیق نظریه‌های مرتبط با نسبت انسان و ماشین فراهم سازد. همچنین پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی به تحلیل وجودشناختی «معنا»، «آگاهی» و «حضور» در زمینه هوش مصنوعی و تطبیق آن‌ها با مبانی حکمت اسلامی پرداخته تا چارچوب نظری جامع‌تری برای ارزیابی ادراک مصنوعی شکل گیرد.

سپاسگزاری

بنده (علی صغیری) مراتب سپاس خود را از استادان ارجمند، جناب آقای دکتر مهدی افچنگی (استاد راهنما) و جناب آقای دکتر ابراهیم باغشانی (استاد مشاور) به سبب راهنمایی‌های ارزشمندشان در فرایند نگارش این مقاله ابراز می‌دارد. همچنین از حمایت‌های معنوی خانواده، به‌ویژه دعای خیر مادر و همسر گرامی، صمیمانه قدردانی می‌شود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

بیانیه نحوه استفاده از هوش مصنوعی

در این مقاله ویرایش زبان انگلیسی، دستور زبان و سبک و خلاصه‌سازی از هوش مصنوعی استفاده شده است.

ORCID

Ali Saghiry

<https://orcid.org/0009-0005-6867-8760>

Mehdi Afchangi

<https://orcid.org/0000-0002-6887-8421>

Ebrahim Baghshani

<https://orcid.org/0000-0002-4060-5253>

منابع

- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). رَحِیقِ مَخْتوم. قم: مرکز نشر اسراء.
- صدرالدین شیرازی (ملاصدرا). (بی تا). *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*. قم: دار احیاء التراث العربی.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۴۱۶ ق). *نهایة الحکمة*. ۱ ج. قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیة بقم، مؤسسه النشر اسلامی.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۵). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، ج ۱، تهران، صدرا
- طباطبایی، محمد حسین و شیروانی، علی. (۱۳۸۹). ترجمه و شرح *بداية الحکمة* علامه سید محمد حسین طباطبائی. ۴ ج. قم: دار الفکر.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۸). *آموزش فلسفه* (جلد دوم). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۹). *معرفت شناسی در فلسفه اسلامی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). *آشنایی با علوم اسلامی* (جلد اول: کلیات و فلسفه). تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۲). *فطرت*. تهران: انتشارات صدرا.

References

- Arrozy, J., & Zarman, W. (2024). "Philosophical underpinnings of artificial intelligence and the concept of human soul in Islam: Some issues at the interface". *TAFHIM: IKIM Journal of Islam and the Contemporary World*, 17(1), 23–55. <https://doi.org/10.56389/tafhim.vol17no1.2>
- Bender, E. M., & Koller, A. (2020). "Climbing towards NLU: On meaning, form, and understanding in the age of data". *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, 5185–5198. <https://doi.org/10.18653/v1/2020.acl-main.463>

- Chalmers, D. J. (1995). "Facing up to the problem of consciousness". *Journal of Consciousness Studies*, 2(3), 200–219.
- Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep learning*.
- Harris, K. M. A., & Azlan, M. I. (2025). "The question of intelligence in the philosophy of artificial intelligence". *Afkar: Jurnal Akidah dan Pemikiran Islam*, 27(1), 427–462. <https://doi.org/10.22452/afkar.vol27no1.11>
- LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). "Deep learning". *Nature*, 521(7553), 436–444. <https://doi.org/10.1038/nature14539>
- Popova, B. (2020). "Islamic philosophy and artificial intelligence: Epistemological arguments". *Zygon*, 55(4), 977–995. <https://doi.org/10.1111/zygo.12651>
- Russell, S. J., & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Hoboken, NJ: Pearson.
- Turney, P. D., & Pantel, P. (2010). "From frequency to meaning: Vector space models of semantics". *Journal of Artificial Intelligence Research*, 37, 141–188. <https://doi.org/10.1613/jair.293>

References [In Persian & In Arabic]

- Javadi Amoli, Abdullah. (1388). *Rahiq Makhtum*. Qom: Esra Publishing Center. [in Persian]
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (1388). *Amuzesh-e Falsafeh*. Vol. 2. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [in Persian]
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (1389). *Ma'refat-shenasi dar Falsafeh-ye Eslami*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [in Persian]
- Motahhari, Morteza. (1374). *Ashnayi ba Olum-e Eslami*. Vol. 1: Generalities and Philosophy. Tehran: Sadra Publications. [in Persian]
- Motahhari, Morteza. (1382). *Fetrat*. Tehran: Sadra Publications. [in Persian]
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim (Mulla Sadra). (n.d.). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Qom: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Husayn. (1416 AH). *Nihayat al-Hikmah*. Qom: Jama'at al-Mudarrisin fi al-Hawzah al-'Ilmiyyah bi-Qom, Mu'assasat al-Nashr al-Islami. [in Persian]

- Tabataba'i, Muhammad Husayn. (1385). *Usul-e Falsafeh va Ravesh-e Realism*. Vol. 1. Tehran: Sadra. [in Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Husayn, & Shirvani, Ali. (1389). *Tarjomeh va Sharh-e Bidayat al-Hikmah-e Allameh Seyyed Muhammad Husayn Tabataba'i*. 4 vols. Qom: Dar al-Fikr. [in Persian]

استناد به این مقاله: صغیری، عل.، افچنگ، مهدی،، باغشنی، ابراهیم. (۱۴۰۵). تجرد نفس و فاعلیت ذهنی در معرفت‌شناسی علامه طباطبائی و چالش ادراک در هوش مصنوعی، فصلنامه علمی حکمت و فلسفه، ۲۲(۸۵)، ۱۱۹-۱۵۰. doi: 10.22054/wph.2026.85967.2306

